

Науково-методичні рекомендації щодо використання педагогічними працівниками дистанційних форм навчання

Про кваліфікаційні характеристики посад педагогічних та науково-педагогічних працівників

Кваліфікаційні характеристики посад педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів та установ освіти [3], які були затверджені у 2013 році, враховують запити сучасності щодо нового рівня ділової кваліфікації педпрацівників та сприяють встановленню єдиних підходів у визначенні їхніх посадових обов'язків та кваліфікаційних вимог, що до них висуваються. Серед головних складових компетентності педагогічних і науково-педагогічних працівників поряд з професійною, комунікативною та правовою виділено інформаційну компетентність. У термінах документу під **інформаційною компетентністю** розуміють якість дій працівника, що забезпечують ефективний пошук, структурування інформації, її адаптацію до особливостей педагогічного процесу і дидактичних вимог, формулювання навчальної проблеми різними інформаційно-комунікативними способами, кваліфіковану роботу з різними інформаційними ресурсами, професійними інструментами, готовими програмно-методичними комплексами, що дозволяють проектувати рішення педагогічних проблем і практичних завдань, використання автоматизованих робочих місць педагогічного та науково-педагогічного працівника в освітньому процесі; регулярну самостійну пізнавальну діяльність, готовність до ведення дистанційної освітньої діяльності, використання комп'ютерних і мультимедійних технологій, цифрових освітніх ресурсів в освітньому процесі, ведення документації навчального закладу на електронних носіях. Отже, на сучасному етапі розвитку освітньої діяльності **готовність до ведення дистанційної освітньої діяльності** – є обов'язковою вимогою до педагогічного працівника.

Так, керівники (директор навчально-методичної, методичної, науково-методичної установи, завідувач кафедри, завідувач ординатури (інтернатури),

заступник декана) повинні **знати** методи дистанційного навчання; заступники и керівники вищих навчальних закладів всіх рівнів акредитації повинні **забезпечувати** удосконалення методів організації навчального процесу з використанням інноваційних технологій за очною, заочною, очно-заочною, очно-дистанційною, дистанційною та пролонгованою формами навчання.

Професори, доценти, викладачі вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації повинні **знати** методи і способи використання освітніх технологій, зокрема дистанційних; основні методи пошуку, збору, зберігання, обробки, надання, розповсюдження інформації.

До вчителів загальноосвітніх навчальних закладів II-III ступенів висувається мінімальна вимога: повинен **знати** основи роботи з текстовими редакторами, електронними таблицями, електронною поштою та браузерами, мультимедійним обладнанням. На нашу думку, це дає змогу учителям використовувати у своїй педагогічній діяльності окремі форми дистанційного навчання, наприклад, розміщення навчальних матеріалів у електронній мережі та використання їх для самостійної роботи учнів поза межами навчального закладу.

Відповідність вимогам до вищих навчальних закладів та закладів післядипломної освіти, наукових, освітньо-наукових установ, що надають освітні послуги за дистанційною формою навчання

Нормативно-правовим актом [2] визначено мінімальні вимоги до організаційного, кадрового, науково-методичного, матеріально-технічного, програмного та інформаційного забезпечення вищих навчальних закладів, закладів післядипломної освіти, наукових, освітньо-наукових установ, необхідні для надання освітніх послуг за дистанційною формою навчання.

У першу чергу, вимагається забезпеченість закладу освіти педагогічними, науково-педагогічними працівниками, методистами, які підвищували кваліфікацію з питань організації та використання технологій дистанційного навчання не менше одного разу за останні п'ять років і мають відповідний документ про підвищення кваліфікації.

У закладах освіти науково-педагогічні працівники із науковими ступенями (вченими званнями) та педагогічні працівники вищої категорії розробляють дидактичне наповнення, педагогічні сценарії та методичні рекомендації до веб-ресурсів (дистанційних курсів) навчальних дисциплін, а також забезпечують навчальний процес за дистанційною формою.

Під забезпеченістю навчальної дисципліни відповідними веб-ресурсами, що рекомендовані методичною комісією закладу освіти для використання в навчальному процесі, розуміють:

1) методичні рекомендації щодо використання веб-ресурсів, послідовності виконання, особливостей контролю;

2) документи планування навчального процесу, програма курсу підвищення кваліфікації;

3) лекційний матеріал у текстовому вигляді з графіками, малюнками та таблицями;

4) тести для усіх видів контролю рівня знань (самоконтроль, поточний і підсумковий контроль);

5) практичні завдання з методичними рекомендаціями щодо їх виконання;

6) відео- та аудіозаписи лекцій, семінарів;

7) віртуальні лабораторні роботи з методичними рекомендаціями щодо їх виконання (якщо виконання лабораторних робіт передбачено навчальним планом та якщо не прийнято рішення проводити лабораторні роботи в очній формі);

8) глосарій термінів навчального матеріалу;

9) бібліографія та посилання на електронні бібліотеки.

Умови для використання педагогічними працівниками дистанційних форм навчання створює наявність у навчальному закладі, а отже, відповідно, сформовані у працівників уміння використовувати на практиці комп'ютерне та периферійне обладнання, необхідне для здійснення навчального процесу за дистанційною формою навчання.

Педпрацівник повинен володіти методикою проведення різних видів навчальних занять та контрольних заходів, бути обізнаним з критеріями і

засобами контролю якості дистанційного навчання, на рівні користувача володіти програмним забезпеченням спеціального призначення для створення, збереження, накопичення та передачі веб-ресурсів, а також для забезпечення авторизованого доступу суб'єктів дистанційного навчання до цих веб-ресурсів, для організації навчального процесу та контролю за навчанням через Інтернет та/або локальну мережу.

Нижче розглянемо функціонал окремих категорій педагогічних працівників.

Функції розробника (редактора) курсу

Розробник (редактор) курсу – це педагогічний працівник, який створює, редагує, оновлює та удосконалює навчальний контент.

Технологічний процес розроблення дистанційного курсу включає в себе наступні етапи:

- визначення цільової групи;
- визначення цілей і завдань;
- визначення умов запису на курс;
- визначення компетенцій, якими повинні оволодіти слухачі після проходження даного курсу;
- вибір моделі, методів і засобів навчання;
- вибір необхідних тем для даного курсу для складання програми курсу, розбивка матеріалу на модулі;
- підбір необхідного матеріалу (створення довідкових матеріалів для учнів, створення завдань спрямованих на засвоєння матеріалу, формування та закріплення практичних умінь і навичків, творчих завдань);
- складання навчального контенту;
- вибір контролюючих заходів.

Дистанційна форма навчання передбачає в основному самостійну роботу учнів з навчальним контентом. Тому від якості матеріалів, які будуть

запропоновані, буде залежати зацікавленість того хто навчається і, як наслідок, його знання.

При дистанційному навчанні весь матеріал курсу повинен бути готовий до початку навчання. Тому викладач повинен добре знати свій курс, вміти знаходити найкращі способи подання інформації для досягнення відповідних цілей навчання, вміти структурувати весь курс для кращого розуміння студентами, розбивати матеріал на модулі і на заняття (учень/студент повинен чітко розуміти обсяги необхідні для вивчення на тиждень), а також вміти обґрунтовано планувати і реалізовувати необхідні контролюючі заходи.

Для коректного відображення теоретичного контенту в системі дистанційного навчання необхідно на стадії підготовки матеріалів в MS Word знати та використовувати форматування символів та абзаців, стилі форматування, форматування графічних елементів. Вставка графічних елементів покращує зрозумілість текстових викладок та збільшує інтерес учнів. Анімаційні ефекти можуть бути використані для управління інтерактивністю при поясненні нового матеріалу або для закріплення знань.

Отже можна зробити висновки про необхідні ІК-компетенції розробника дистанційного курсу:

- знати про форми та технології дистанційного навчання;
- використовувати MS Word як досвідчений користувач (для створення текстового контенту курсу);
- використовувати MS Excel (для створення різних діаграм);
- використовувати графічний редактор (для створення та редагування графічних файлів);
- вміти працювати з програмами для створення ел/презентацій;
- створювати анімації та відеоролики;
- створювати карти знань;
- знати та використовувати різні методи з контролю знань учнів;
- знати основи тестових технологій;
- вміти здійснювати пошук інформації в мережі Інтернет;

- володіти навичками мережної взаємодії в асинхронному і синхронному режимах;
- знати основи авторського права.

Функції тьютора

Тьютор – педагогічний процівник, який виконує в системі дистанційного навчання функції викладача, консультанта та організатора навчального процесу.

Види діяльності тьютора:

- пошук та отримання інформації, перегляд звітів, особисті контакти, пошук нових ідей;
- передача навчальної інформації слухачам, розсилання повідомлень і звітів, телефонні дзвінки слухачам, координація чисельності слухачів, ознайомлення з розкладом, процедурними вимогами;
- інформування слухачів групи дистанційного навчання, поради, інформаційна підтримка навчання;
- керівництво та мотивація слухачів, навчання, консультації та комунікації зі слухачами;
- налагодження і підтримка інформаційних зв'язків і взаємодії між слухачами та іншими учасниками дистанційного навчання;
- урегулювання різних проблем, що виникають в процесі навчання, розв'язання конфліктів, адаптація слухачів до нової форми навчання;
- упорядкування графіків, розставлення пріоритетів, представлення інтересів керівництва системи дистанційного навчання.

Тьютори виконують професійні функції адміністративного менеджера, модератора, методиста, технолога, «проектора», співробітника підтримки, бібліотекаря, техника, графічного дизайнера, інструктора, видавця/редактора, лідера/керівника.

У структурі готовності вчителя до діяльності тьютора важливе місце посідають наступні уміння:

- уміння самостійно опрацьовувати дистанційний навчальний курс;

- уміння визначати ефективність курсу за його змістом, структурою, способами подання навчального матеріалу;
- уміння працювати (як користувач) з Інтернетом, ел/поштою, у чаті, брати участь у телеконференції;
- уміння організувати прямий індивідуальний та інтерактивний зв'язок зі слухачами;
- уміння виявляти труднощі, що виникають у слухачів під час роботи з навчальним матеріалом в умовах дистанційного навчання;
- уміння кваліфікувати природу труднощів, що виникають у слухачів під час дистанційного навчання і надавати їм адекватну допомогу;
- уміння організувати зворотній зв'язок від слухачів і підтримувати його активність;
- уміння чітко планувати свої дії в спілкуванні зі слухачами в умовах і за допомогою засобів ІКТ;
- уміння однозначно, стисло та чітко висловлювати свої думки, поради, вказівки за допомогою письмових текстів.

Отже можна зробити висновки про необхідні ІК-компетенції тьюторів:

- знати про форми та технології дистанційного навчання;
- володіти різними засобами ІКТ для спілкування;
- на високому рівні володіти системами дистанційного навчання (для допомоги учням);
- знати мережний етикет;
- володіти браузером;
- вміти здійснювати пошук інформації в мережі Інтернет;
- створювати карти знань;
- знати та використовувати різні методи з контролю знань учнів;
- знати основи тестових технологій;
- знати основи авторського права.

Функції методиста

Методист в системі дистанційного навчання – це педагогічний працівник, який організує навчальний процес.

Функції:

- організує та управляє учасниками навчального процесу;
- складає навчальні плани, програми навчання;
- консультує та перевіряє розроблені курси;
- складає розклади занять;
- оцінює результати навчання;
- формує звіти.

Методист повинен мати всі ІК-компетенції розробника, тьютора та адміністратора для координації всієї роботи.

Рекомендовані технології навчання

Перелічимо основні групи технологій, які визнані світовим співтовариством як найкращі [9,10,11] для проведення очно-дистанційного навчання. Буде доцільним зупинитися детальніше на дидактичних особливостях цих педагогічних технологій. Окремі методи, які часто описуються в науковій літературі, внесені до відповідних розділів таблиці. Підкреслимо, що всі далі перелічені технології використовувалися, починаючи з 1995 року для підтримки дистанційної освіти в Україні, отримали схвальні відгуки слухачів та викладачів. В таблиці нижче представлена головна мета використання кожної педагогічної технології, головні цілі викладача та методиста, механізми реалізації.

Таблиця. Перспективні технології навчання, що рекомендуються до використання при очно-дистанційній формі

Навчання у співробітництві (collaborative learning)		
Головна мета	Головні задачі викладача та методиста	Механізми реалізації в умовах очно-дистанційного навчання
Розвиток інтелектуальних і творчих здібностей слухачів, навичок не тільки споживати готові знання, але й спільно	• Організація процесів (навчання в колективі, взаємооцінювання, навчання в малих групах) для формування знань, вмінь,	<i>Форми занять</i> [9]: самостійні, інтерактивні, групові, вебінар, форум тощо.

<p>продувати їх.</p>	<p>навичок спільної роботи в умовах очно-дистанційного навчання;</p> <ul style="list-style-type: none"> • створення умов та відповідного методичного забезпечення для підтримки спільного вирішення навчальних задач; • формування у слухачів навичок адекватно оцінювати свої знання, вміння та навички тощо; • сприяти розвитку умінь та навичок викладати свою думку в писемному вигляді в процесі спільного навчання (суттєво для роботи в інформаційному суспільстві). 	<p><i>Методи</i> [9, 12-16]: індивідуально-групової роботи; навчання в команді; круглий стіл; дослідницька робота; кейс – метод; інші.</p>
<p>Кооперативного навчання (Cooperative Learning)</p>		
<p>Організація кооперативної роботи, при якій потрібно працювати разом, поєднуючи свої зусилля для вирішення загальної задачі, при цьому кожний виконує свою конкретну частину роботи, після цього слухачі обмінюються знаннями.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ефективно планувати роботу в групах для вирішення навчальних задач; • планувати навчальні цілі таким чином, щоб вони були ясні та доступні слухачам. В методичних рекомендаціях (і слухачам і викладачам) обов'язково потрібно надати ґрунтовні пояснення; • створювати умови для підвищенні мотивації навчальної роботи слухачів; вони повинні розуміти, що це спільна діяльність, однак, кожний має в цій діяльності «своє індивідуальне обличчя», для цього потрібно на етапі вхідних лекцій-знайомства – пояснити особливості навчальних стосунків; • допомогти слухачам в умовах кооперативного навчання правильно та ефективно спланувати та виконати свою роботу, інтегруючи індивідуальну роботу з роботою в парах та групою у цілому. 	<p><i>Форми роботи</i> – інтерактивні, рекомендовані для підтримки кооперативного навчання у малих групах [90,17-19] в умовах очного та дистанційного навчання. Використання <i>методів</i> [9,17,20,21]:</p> <ul style="list-style-type: none"> • метод кооперативного взаємонавчання; • груповий пазл, або мозаїка; • методика «Я-Ти-Ми» (вікі) • метод навчального турніру; • метод командної підтримки індивідуального навчання; • метод «американської мозаїки» (Jigsaw); • метод «кооп-кооп»; • пошукові методи; • навчання в командах досягнень
<p>Технології практичного навчання</p>		
<p>Підтримка безпосереднього пізнання дійсності, поглиблення знань, формування вмінь і навичок.</p>	<p>Створення умов для засвоєння теоретичних відомостей засобами активізації практичної діяльності слухачів.</p>	<p>Використовувати <i>форми роботи, рекомендовані для підтримки практичного навчання</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ділові ігри; • кейс-метод;

		<ul style="list-style-type: none"> • симуляція; • вправи. <p><i>Методи</i> [22]:</p> <ul style="list-style-type: none"> • лабораторний метод; • практичний метод; • пізнавальні ігри; • метод ілюстрацій; • метод демонстрацій; • дидактична гра.
Технології проблемного навчання		
Розвиток професійного проблемного мислення, яке в кожній сфері має свою специфіку, що трансформується у ту чи іншу творчу здібність у слухачів.	<ul style="list-style-type: none"> • Урахування значимості інформації для кожного слухача з метою підвищення його особистої мотивації навчання; • організація процесів безпосередньої підтримки слухачів в процесі роботи; • раціональний вибір співвідношення на кожному етапі вирішення проблеми (відоме-невідоме); • сприяння розвитку слухачів чітко та ясно викладати свої думки в процесі комунікацій, вирішувати можливі протиріччя та конфлікти тощо. 	Використовувати <i>форми роботи рекомендовані для проблемного навчання</i> в форматі вебінару, форуму тощо. <i>Методи</i> [9,10]: <ul style="list-style-type: none"> • проблемна дискусія; • панельна дискусія; метод мозкової атаки (brainstorming); • проблемні та евристичні бесіди
Технології дослідницького та проектного навчання		
Формування творчої активності, розвиток самостійності, навчання прийомам дослідницької та проектної діяльності.	<ul style="list-style-type: none"> • Навчальний процес потрібно організувати, виходячи з інтересів слухачів, що дає їм можливість проявити самостійність в плануванні, організації і контролі своєї навчально-пізнавальної діяльності, результатом якої є створення якого-небудь продукту. • проектування навчальних завдань, які відповідають вимогам дослідницького та проектного навчання; • створення відповідного методичного забезпечення, • забезпечення умов для організації пізнавальної та проектної діяльності шляхом постановки пізнавальних та практичних задач, що вимагають самостійних та творчих рішень. 	<i>Форми роботи,</i> рекомендовані для реалізації дослідницького та проектного навчання. <i>Методи</i> [9,10]: <ul style="list-style-type: none"> • пошукові, • проблемні; • проектні; • метод проектів [23], метод телекомунікаційних проектів [6,9].
Технології модульного навчання		
Забезпечення гнучкості,	• забезпечувати в дидактичній	<i>Форми роботи,</i>

<p>урахування індивідуальних потреб та загального рівня базової підготовки.</p>	<p>єдності інтеграцію і диференціацію змісту навчання;</p> <ul style="list-style-type: none"> • забезпечувати належний рівень гнучкості, можливість самостійного вибору слухачами того або іншого варіанта модульної програми, індивідуальну траєкторію навчання; темп засвоєння програми; • забезпечувати умови для самостійної роботи слухачів та належний рівень консультативно – координуючих функцій керування пізнавальною діяльністю слухачів тощо. 	<p>рекомендовані для модульного навчання [7,24,25] <i>Методи:</i> семінарські заняття, диференційно – групова робота, ділові ігри, самостійна робота студентів під керівництвом викладача.</p>
<p>Технології контролю і оцінювання сформованих компетенцій</p>		
<p>Здійснення контрольних заходів з метою оцінювання рівня сформованих компетенцій</p>	<ul style="list-style-type: none"> • створення умов для забезпечення контролю навчання; • методичне забезпечення проведення контролюючих заходів; • формування умов для розвитку навичок, самоаналізу та самооцінювання навчальних досягнень слухачами та об'єктивного оцінювання знань, вмінь, навичок, компетенцій. • самостійної роботи студентів (мотивація, інформаційні джерела, консультації, методики самоконтролю) тощо. 	<p><i>Форми роботи:</i> рекомендовані заходи для проведення контролю, підсистеми тестування на базі Moodle. <i>Методи:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Діагностичне електронне тестування; • Метод «електронний портфель студента»

Загальні рекомендації щодо проведення окремих форм навчання

Методичні рекомендації щодо проведення дискусій [8]

1. Викладач повинен звернути увагу учнів/студентів/слухачів: дискусія проводиться протягом всього терміну вивчення розділу; дискусія є структурованою згідно навчальних завдань, оцінок, мовно-інформаційних комунікацій; дискусія є колективною роботою; результати оцінюються індивідуально.

2. Викладач є головним модератором дискусії, визначає основних доповідачів або свого заступника (-ів), виходячи з аналізу поточного стану успіхів слухачів. До складу заступників головного модератора дискусії треба включати слухачів з різним рівнем знань, умінь і навичок.

3. Викладач виконує також роль спостерігача за діяльністю заступника головного модератора дискусії та інших слухачів.

4. Викладач формулює вимоги до кожного члена команди, надає особисті поради (через електронну пошту). Дискусії, як правило, проводяться засобами системи (форум). Модератор готує і надсилає учасникам листа, в якому визначено основну мету дискусії, головні тези для обговорення. Члени команди повинні надіслати повідомлення модератору (обсягом не більше однієї сторінки) щодо теми дискусії та її загальних тез. Інші слухачі повинні активно брати участь в обговоренні.

5. Наприкінці дискусії модератор повинен підвести підсумки, подякувати за співпрацю учасникам. Команда повинна за тиждень після закінчення дискусії подати висновки щодо дискусії та опублікувати їх засобами системи.

6. Викладач окремо оцінює діяльність кожного слухача, ступінь його активності, знання тощо.

Рекомендації щодо підготовки до круглого столу та участі у ньому [8]

1. Усі слухачі беруть участь в круглому столі. П'ять слухачів за погодженням з викладачем готують реферати (обсягом не менш ніж (кількість) сторінок) за темою круглого столу і надсилають їх на форум. Інші слухачі готують тези рефератів (обсягом до 2 сторінок тексту) і надсилають їх на форум.

2. Викладач призначає головуючого круглого столу (слухача) та секретаря (слухача), які проводять підготовку та проведення круглого столу (під керівництвом викладача). Детальне обговорення та сценарій Круглого столу опрацьовується (трійкою "викладач, головуючий, секретар") протягом першого тижня з використанням електронної пошти).

3. Після проведення Круглого столу головуючий готує висновки. Секретар допомагає головуючому підготувати протокол обговорення, який надсилається викладачеві і у подальшому публікується в системі (або надсилається всім слухачам). Слухачам дається два дні на внесення зауважень і пропозицій до протоколу.

4. Викладач виставляє оцінки всім слухачам, враховуючи, зокрема, активність кожного слухача.

5. Надаються теми рефератів (перелік).

Примітка 1. Викладач надсилає електронною поштою зазначені теми слухачам для обговорення (згідно з планами-графіками розкладу занять).

Примітка 2. Слухач може запропонувати власну тему реферату за обов'язковим погодженням з викладачем.

Вимоги до рефератів:

1. Логічна, прозора *структура* реферату (наприклад, наявність плану) і відповідність змісту навчальним завданням з урахуванням сучасних умов.

2. *Вступ*. Формулювання мети, завдань, обраних методів реалізації.

3. Аргументована *описова частина* (наприклад, головна та основні тези, приклади аргументів).

4. *Висновки*. Висновки узагальнюють тези з урахуванням сучасних умов.

5. Перелік опрацьованих і/або рекомендованих інформаційних *джерел*.

6. Обсяг – *кількість* слів.

Список використаних джерел

1. Орієнтовні норми часу для обліку навчальної та методичної роботи науково-педагогічних (педагогічних) працівників навчальних закладів при організації навчального процесу за технологіями дистанційного навчання <http://lib.iitta.gov.ua/1907/>

2. «Про затвердження Вимог до вищих навчальних закладів та закладів післядипломної освіти, наукових, освітньо-наукових установ, що наляють освітні послуги за дистанційною формою навчання з підготовки та підвищення кваліфікації фахівців за акредитованими напрямками і спеціальностями». Наказ МОН України № 1518 від 30.10.2013 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipo.kpi.ua/fileadmin/template/Nakaz_Vimogi_30_10_13.pdf

3. «Про затвердження кваліфікаційних характеристик професій (посад) педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів». Наказ

МОН № 665 від 01.06.13 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/other/37302/list/2/>

4. «Про затвердження Положення про дистанційне навчання» Наказ МОН № 466 від 25.04.13 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/>

5. Типове положення про ресурсний центр дистанційної освіти системи загальної середньої освіти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/406>

6. Биков В.Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти : Монографія / В. Ю. Биков. – К. : Атака, 2009. –684 с.

7. Спірін О. М. Критерії і показники якості інформаційно – комунікаційних технологій навчання [Електронний ресурс] / О. М. Спірін // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2013. – № 1(33). – Режим доступу до журн. : <http://journal.iitta.gov.ua>.

8. Манак А.Ф. Методичні рекомендації для слухачів дистанційного курсу навчальної дисципліни "Ділова українська мова в державному управлінні" / Укладачі: Манак А.Ф., Плотницька І.М., Калашнікова С.А. – К.: Міленіум, 2003. – 58 с.

9. Технологии дистанционного обучения. [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://dl.nw.ru/theories/technologies/index.shtml>

10. Освітні технології: навч.-метод. посіб. /О.М.Пехота, А.З.Кіктенко, О.М.Любарська та ін.; За заг. ред. О.М. Пехоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256

11. Учебное пособие для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей / Под ред. П.И. Пидкасистого. - М: Педагогическое общество России, 1998. - 640 с.

12. Пінчук Л.М., Навчання в співробітництві як ефективна педагогічна технологія у викладанні англійської мови як другої іноземної [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2012/ped-1-2012/066-70.pdf>

13. Фіцула М. М., " Педагогіка". - "Академвидав", Київ, 2003. – 528 с.

14. Підласий І. П. Продуктивний педагог. Настільна книга вчителя (1 -7 розділи) Х.: Вид. група "Основа", 2010. – 360 с.
15. Ягупов В. В. Педагогіка: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2003. – 560 с.
16. Лілія Сажко, Сучасним загальноосвітнім закладам сучасні технології навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua/>
17. Дэвид Джонсон, Роджер Джонсон, Эдит Джонсон-Холубек Методы обучения. Обучение в сотрудничестве. – Издательство: Экономическая школа. – 2001. – 256 с.
18. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології / Пометун О.І., Пироженко Л.В. – К.: Освіта, 2004. – 326 с.
19. Кукушин В.С. Теория и методика обучения / В.С. Кукушин. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 474 с.
20. Русинова Л. П. Учебное пособие „Педагогический словарь по темам“. – Сарапул. – 2010 г.
21. Johnson, D., Johnson, R. (1999). Learning together and alone: cooperative, competitive, and individualistic learning. Boston: Allyn and Bacon. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>
22. О.І. Кульчицька, С.О. С.О. Сисоєва, Я.В. Цехмістер Педагогічні технології: наука – практиці навчально-методичний щорічник / За ред. С.О. Сисоєвої. – К.: ВІПОЛ, 2002. – Вип. 1. – 281 с.
23. Буджак Т. Метод проектів як засіб формування інтелектуальних здібностей учнів //Хімія. Біологія. – 2000. – №10. – С.10.
24. Чернилевский Д. В. Дидактические технологии в высшей школе: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2002. – 437 с.
25. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи: Методичний посібник для студентів магістратури. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.